هدايت پريم

سميري ادب ۽ سنڌو ماٿر جو ادب

قديم تحريرن جا ماهر توڙي آثار قديمه جا ماهر هن راءِ تي متفق آهن ته قوم جيڪا سڀ کان پهريائين لکڻ جي فن ۾ ڪامياب ٿي، سا هئي ”سميري قوم“(١) سندن لکيتون گوهيل چيڪي مٽيءَ جي ٽاڪن تي ڇاپيل آهن، ٽن کي بعد ۾ پچائي پڪو ڪري رکيو ويندو هو. اهڙيون پڪيون تختيون ڏکڻ عراق يعني سمير جي کنڊرن مان هزارن جي تعداد مان لڌيون ويون آهن، معلوم ٿئي ٿو ته سندن لکيت ڏاڪي به ڏاڪي ترقي ڪئي آهي، شروع ۾ سندن لکيت حساب ڪتاب رکڻ لاءِ ڪم ايندي هئي. سندن شروعاتي لکيت محض هڪ رڪارڊ آهي ۽ باقاعده تحرير نه آهي(٢). آهستي آهستي هن تحرير جي شروعاتي تصويري اکرن منجهان اهي اکر به ناهيا ويا جن کي صوتي قدر به هئا.

سميرين جون کيتريون ئي لکتيون دنيا جون سڀ کان قديم ادبي تحريرون تصور ڪيون وڃن ٿيون. تنهنڪري عالمي تهذيبي تاريخ ۾ سميري ادب کي منفرد مقام حاصل آهي. عراق جو هيءُ تصويري رسم‌الخط اٽڪل ساڍا پنج هزار ورهيه قبل مسيح جي لڳ ڀڳ ايجاد ڪيو ويو.(٣) سميرين جي قديم ترين تحرير جا نمونا مٽيءَ جي تختين تي چٽيل سمير جي شهر اُروڪ جي کوٽائيءَ مان مليا آهن ۽ سميري زبان ۾ لکيل آهن. سميري زبان جو رواج ٣ هزار ق.م تائين جاري هيو. ٽي هزار قبل مسيح کان عراق جي عڪادي قوم پنهنجي زبان کي سميري زبان جي جاءِ تي فروغ ڏيڻ شروع ڪيو، پوءِ به سميري لکتيون پهرين عيسوي صديءَ تائين تخليق ٿينديون رهيون.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته تحرير جو فن معاشي ضرورتن جي باعث وجود ۾ آيو. سمير جي علائقي ۾ مندرن کي وسيع ڌن دولت، زر ۽ زمين ڪافي ڪجهه مال ملڪيت هوندي هئي. اها ملڪيت ديوتائن جي ملڪيت تصور ڪئي ويندي هئي، جنهن جو حساب ڪتاب رکڻ بيحد ضروري سمجهيو ويندو هو جنهن ۾ زرعي پيداوار ٻج، اوزار ۽ قربانيءَ جو سامان وغيره شامل آهي. سمورو حساب ڪتاب صرف ياد

رکڻ ممکن ٿي نه هو ۽ ساڳئي وقت خريد ۽ فروخت جو سلسلو ڪنهن هڪ شهر تائين محدود نه هو پر ڪيترن ئي شهرن تائين ڦهليل هو. تنهنڪري تحريري علامتن کي پڻ ڪنهن هڪ شهر ۾ رائج ڪونه ڪيو ويو پر سڄي ملڪ ۾ هڪجهڙيون نشانيون مقرر ڪيون ويون(٤).

سمير جون اهي تصويري نشانيون فقط شين جي علامت ته بڻجي سگهيون پر ڪنهن خيال يا جذبي جي نمائندگي ڪري نه سگهيون. تحرير جو فن حقيقي معنيٰ ۾ تڏهن ئي اسريو جڏهن اهي نشانيون تصويري علامتن جي بجاءِ شين جي نالن جي آواز جي علامت بڻيون. هيءَ ڏکيو مرحلو به وقت گذرڻ سان سميرين پاڻ ئي طئي ڪيو.

ايرڪ نالي حڪمران جي دور جي لڳل تصويري نشانين جو تعداد ٻن هزارن کان به مٿي آهي، ليڪن آهستي آهستي اهو تعداد گهٽبو ويو تان جو ٣ هزار قبل مسيح جون تختيون جيڪي "شرو پڪ" جي شهر مان مليون آهن تن ۾ انهن اکرن يا نشانين جو تعداد صرف اٺ سو آهي.

اهل سمير نمبرين نمبرين مٽيءَ جي تختين تي ڪندن ۽ بيد مشڪ جي قلم سان ليڪا پائيندا هئا، تنهنڪري انهيءَ لکيت کي ميخي طرز تحرير (Cuniform) سڏيو ويندو آهي. سميري ڪاتب سڄي تختيءَ تي چار خانا ٺاهي پوءِ مٿان کان هيٺ تصويرون کوٽي ٺاهيندا هئا ۽ پوءِ تختيون باهه ۾ پچائيندا هئا. ڪن اهم دستاويزي حيثيت جي تختين لاءِ مٽيءَ جا کوکا ٺاهي ان ۾ اندر رکندا هئا. اهي کوکا به باهه ۾ پچايا ويندا هئا. اهڙا کوکا به وڏي تعداد ۾ لڌا ويا آهن.

سميري زبان جي برعڪس عڪادي زبان سامي نسل جي آهي. سامي خاندان ۾ عربي، عبراني، سواحلي ۽ آرامي ٻوليون شامل آهن. هيءَ زبان بابل کان اشور تائين ڳالهائي ٻولهائي ويندي هئي. دجله ۽ فرات جي ماٿري جي اولهه ۾ جيڪي ملڪ آهن، مثلاً شام، فلسطين لبنان وغيره، اتي به رائج هئي، ڇو ته اتي پڻ سامي نسل جون قومون آباد هيون. اٽڪل ٢٠٠٠ ق.م ڌاري بابل ۾ سامي سلطنت قائم ٿي ته اهل بابل اڳ ئي ڪافي ترقي ڪيل سميري رسم‌الخط کي اختيار ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا؛ پر جيئن ته سندن زبان صرفياتي پد (Inflective) تائين پهتل هئي، مثلاً ڪَتَبَ مان ڪاتب، مڪتب، ڪتاب وغيره جا آواز ڌار ڌار صورتون اختيار ڪن ٿا. تنهنڪري اهل بابل عڪادي

زبان جي تقاضائن موجب سميري رسم الخط ۾ ڪيترائي واڌارا ۽ سڌارا آندا. عڪادي زبان ڪي ايترو فروغ حاصل ٿيو جو ٿورڙي وقت اندر ملڪ جي تهذيبي ۽ سرڪاري زبان عڪاديءَ کي قرار ڏنو ويو، ۽ سميري زبان جو عام رواج آهستي آهستي بلڪل ئي ختم ٿي ويو. اٽڪل هڪ هزار سال گذرڻ بعد مندرن جي پروهتن ڪانسواءِ هن زبان کي سمجهڻ وارو ڪوبه نه هو. ۽ سميري زبان فقط مندرن/عبادتگاهن ۾ پڙهڻ، گيت ۽ دعائيه ڪلام تائين محدود ٿي وئي(د).

سميري لکيتن جي سمورن نمونن، جن ۾ ادبي شهپارا به شامل آهن تاريخي لحاظ کان ٽن مختلف دورن ۾ ورهايا ويا آهن(١) آڳاٽو دور ٣٥٠٠ق.م کان ٢٦٠٠ق.م تائين(٢) ڪلاسيڪي دور ٢٦٠٠ق.م کان ٢٤٠٠ق.م تائين (٣) آخري دور ٢٤٠٠ق.م کان ٢٠٠٠ق.م تائين.

آڳاٽو دور:- هن عرصي جون دستياب ٿيل لکيتون تقريباً سموريون انتظامي، اقتصادي، تجارتي ۽ مندرن جي تعمير ۽ ديوي ديوتائن کي پيش ٿيندڙ نذر نياز جي حساب ڪتاب متعلق آهن. هن دور جي ڪابه ادبي تحرير ڪانه ملي آهي. ڪن عالمن جي راءِ موجب سمير جي علائقي ۾ اڄ کان سادا پنج هزار ورهيه کان سادا چار هزار ورهيه اڳ جي عرصي ۾ ادب تخليق ٿيو هوندو. ممڪن آهي ته ان کي تحريري صورت نه ڏني وئي هجي، ۽ زباني ئي، نسل در نسل منتقل ٿيو هجي. اڃان به سمير جي کنڊرن جي هيٺاهين سطح جي کوٽائيءَ مان ادبي تحريرن ملڻ جي اميد آهي ۽ وقت ئي ٻڌائي سگهندو ته هن آڳاٽي دور جي ادبي لکڻين جي ڪهڙي حالت هئي.

ڪلاسيڪي دور:- هن دور جون تحريرون گهڻو ڪري لاگاش جي جي رياست جي ابتدائي حڪمرانن سان تعلق رکن ٿيون. اڪثر ڪري ديوي ديوتائن جي نذر نياز ۽ تجارتي، قانوني ۽ انتظامي معاملن جي باري ۾ تحريرون مليون آهن. هن دور جي هڪ خصوصيت هيءَ ڏني وئي آهي ته لکندڙن محض بادشاهيءَ جي شروعات ۽ خاتمي جو ذڪر ۽ ڪيترا سال حڪومت ڪيائون وغيره جهڙن احوالن تي اڪتفا ڪانه ڪئي اٿائون پر شاهي خاندان جو آغاز ڪنهن اهم واقعي يا اهم مذهبي يا سياسي واقعي سان شروع ڪيل ڏيکاريو آهي. مثلاً عراق ۾ عظيم طوفان جو اچڻ هڪ اهڙو اهم واقعو هو جنهن جي ياد هزارن سالن تائين ماڻهن جي ذهنن ۾ موجود هئي. تنهنڪري سميري ليکڪن واقعن

تي مبني ڪيترين تحريرن ۾ چيو آهي. هيءُ واقعو عظيم طوفان کان اڳ ٿيو يا پوءِ ٿيو. سميرين جي لکيتن ۾ ڄاڻايل عظيم طوفان، اهو ساڳيو ئي طوفان آهي جنهن جي باري ۾ الهامي ڪتابن ۾ حضرت نوح عليه رحمة جي زماني جو طوفان ڄاڻايو ويو آهي.

هن دور ۾ لاگاش جي حڪمران اروڪ اگي نا (٢٢٩٥ق.م) جون ڪجهه لکيون انتهائي اهم ۽ بي بها تصور ڪيون وڃن ٿيون. اهم ۽ بي بها هن لحاظ کان جو تاريخي طور سڀ کان پهريون تحريرون آهن جن ۾ انصاف، مساوات ۽ آزاديءَ جي فڪر، شعور، سماجي ۽ اخلاقي قدارن جهڙن موضوعن تي مبني آهن. ان کان علاوه هڪ غنائيه نظم پڻ مليو آهي، جيڪو سميري رياست آما جي حڪمران لوگل زاگيسي (٢٣٠٠ق.م) جي شان ۾ چيل آهي.

سمير جي ڪلاسيڪي دور جون جيڪي ادبي تخليقون هٿ آيون آهن، انهن ۾ ديو مالائي ڪهاڻيون، رزميه داستان، مناجاتون ۽ ناصحانه نڪتا شامل آهن. ديو مالائي ڪهاڻين ۾ سميرين جي عظيم ديوتا آن لل ۽ ان جي پيٽ نن هرسگ ديوي مرڪزي ڪردار آهن. هنن کان علاوه ٻيا مقبول ديوتائون، آننا، آن ڪي ۽ نن آرتا ديوتا پڻ بيان ڪيا ويا آهن. هڪ خوبصورت ۽ انتهائي اهم ڪهاڻي، جنهن ۾ مکيه ڪردارن آن ڪي ديوتا ۽ نن هرسگ ديوي آهن، عالمن ان جو نالو "بهشت جي اُڪاڻي" رکيو آهي.

هڪ اندازي موجب ٣٠٠٠ق.م تائين سميري ادبي تخليقن ۾ بي پناهه اضافو اچي چڪو هو. ساڳئي وقت سميري درسگاهن ۾ درس ۽ تدريس جو سلسلو شروع ٿي چڪو هو ۽ سمير ۾ علم ۽ دانش جا ڪيترائي مرڪز قائم ٿي چڪا هئا.

آخري دور:- هن دور جي ادبي تحريرن کان علاوه شاهي خط و ڪتابت جو ڪيتروئي رڪارڊ پڻ مليو آهي، شاهي مراسلت گهڻو تڻو سمير جي ٽين حڪمران خاندان سان تعلق رکي ٿي. هن خاندان جو زمانو ٢١٠٢ق.م کان ٢٠٠٤ق.م آهي. انهن خطن منجهان ان دور جي مختلف محرڪات، مقصدن، حرص، لالچ، ترغيب، رقابتون، دشمنيون ۽ سازشن جو پتو پوي ٿو. خطن جي عبارت، اڳين تحريرن کان بلڪل ئي مختلف آهي. اڳين لکڻين ۾ نذر نياز ۽ تاريخي نوشتن وغيره جي عبارت بلڪل ڪچي ڦڪي ۽ صفا سادي سودي ۽ بي جان هوندي

هئي، جڏهن تہ شاهي خطن جي عبارت ۾ انساني فطرت جي عڪاسي، شوخي ۽ رنگينيءَ سان ڀرپور تحرير آهي.

سمير جي آخري دور ۾ 'اُر' شهر ۾ ٽيون شاهي خاندان حڪمران هو، ان دور ۾ ئي عراق جي ڪيتري ئي علائقي تي عڪادي سامي، سياسي غلبو حاصل ڪري چڪا هئا. جتي عڪادي زبان کي سرڪاري زبان جي حيثيت سان بالادستي پڻ حاصل هئي، سميري زبان صرف ڏهاڪو هزار چورس ميلن تائين محدود ٿي چڪي هئي. ٢١١٢ق.م ڌاري سميرين هڪ ڀيرو وري سياسي ۽ فوجي قوت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن دور ۾ ڪيتروئي معياري ادب تخليق ٿيو، ساڳي وقت پراڻي ادب جا نوان نقل پڻ تيار ڪرايا ويا ۽ ڪيتروئي ذخيرو جيڪو سينه بہ سينه منتقل ٿيندو آيو هو سو پڻ قلمبند ڪيو ويو. هن دور جو ادب تمام وڏي مقدار ۾ هٿ آيو آهي.

هن آخري دور جي تاريخي تحريرن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اُر ۽ اِسن شهر جي حڪمران خاندان جي زماني يعني ٢٠١٧ق.م کان ١٧٩٤ ق.م تائين سميري درسگاهون ڪم ڪنديون رهيون. جن ۾ هن دور کان اڳ واري، سميري ادب جو اڀياس ڪيو ويندو هو. وڏي ذوق شوق، ۽ سرگرميءَ سان سمبري ادب جي اوڪ ٻوڪ ڪئي ويندي هئي. اڄ کان چار هزار سال اڳ کان ساڍا ٽي هزار سال اڳ تائين سمير جي علائقي ۾ سميري زبان جي جاءِ، سامي گروه جي عڪادي زبان والاري رهي هئي. تاهم هن دور ۾ بہ سميري ادب قدري گهٽ مقدار ۾ سرجندو رهيو. عراق جي عڪادي درسگاهن ۾ عڪادي ٻولي ڳالهائڻ وارا استاد، شاعر ۽ اهل قلم جيڪو ادب تخليق ڪندا رهيا تنهن تي اڳوڻي سميري ادب جي تمام گهري ڇاپ موجود آهي، بلڪ سميري ادب جي پيحد جي قريب سمجهيو وڃي ٿو (٦).

سندو ماٿر جي سڀيتا جي اوج جو زمانو ٢٥٠٠ق.م کان ١٥٠٠ق.م تصور ڪيو وڃي ٿو.(٧) سنڌ جي قديم تهذيب کي ترقي يافتہ حد تائين پهچڻ ۾ ڪيترو عرصو لڳو هوندو، ان جو اندازو ڪرڻ مشڪل ڪونہ آهي، سمجهہ ۾ ائين ٿو اچي تہ سندو تهذيب کي اوسر ڪندي اٽڪل هڪ هزار سال ضرور لڳا هوندا. هڪ راءِ موجب سندو تهذيب عراق جي سارگن جي عڪادي دور جي همعصر هئي.(٨) سارگن جو زمانو اٽڪل ٢٣٥٠ق.م ۾ چيو وڃي ٿو.

سنڌو ماٿر مان مليل مهرن تي ٺپيل لکيت جو ڪو بہ تعلق سمير جي لکتين سان ثابت ڪونہ ٿو ٿئي. پر چند مهرون ايران ۽ عراق جي قديم آثارن جهڙوڪ ڪيش، لاگاش، اُر ۽ سوسا مان مليون آهن.(٩) تنهن زماني سنڌو ماٿر جو ايران ۽ سمير سان واپار عام جام هئڻ سبب اُتان اهڙيون مهرون مليون آهن.

سنڌو ماٿر جي تهذيب، مصري تهذيب ۽ سميري تهذيبن مان، سمير جي تهذيبن کي اوليت جو شرف حاصل آهي. عراق جي هن علائقي ۾ دجلہ ۽ فرات جي وادين ۾ صرف بہ ٻہ نديون وهندڙ هيون. جڏهن تہ سنڌو ماٿر ۾ ست نديون وهن ٿيون. تهذيب ۽ تمدن جي اوسر لاءِ گهربل موافق ۽ مناسب حالات جهڙا سنڌو ماٿر ۾ آهن اهڙا موافق ۽ مناسب ٻين هنڌ ڪونہ آهن. ٿانون ٺاهڻ لاءِ ڪنڀار جو چڪ ۽ گاڏين جا گول ڦيٿا سمير ۾ اٽڪل ٣٠٠٠ ق.م ۾ ايجاد ڪيا ويا، ٿي سگهي ٿو تہ هيءُ فن اُتان کان ايران ۽ ايران کان سنڌو ماٿريءَ ۾ آيو هجي.(١٠) پر سنڌو ماٿري جي فنڪارن ۽ ڪاريگرن بہ قديم انساني تهذيب جي ترقيءَ ۾ بي بها خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. بيحد نازڪ، نفيس ۽ عمدو ڪاريگريءَ جو ڪم، حمام گهر، ڍڪيل ناليون، اعليٰ ذوق جو مظهر آهن. سنڌن رسم‌الخط ادب پروريءَ جو ثبوت آهي، سنڌ ماٿر ۾ سرجيل ادب کان سميري ادب جو همعصر نہ سهي، پر تسليم ڪري سگهجي ٿو تہ ٿورو ئي عرصو بعد ۾ وجود ۾ آيو هوندو. قدامت جي لحاظ کان سميري ادب کانپوءِ سنڌس اهميت آهي. چند هزار مهرن تي قلمبند ٿيل تحرير کي مڪمل طرح پڙهڻ بعد سنڌو ماٿر جي قديم ادب تي پيل پردا هٽي ويندا ۽ سنڌس جوهر ظاهر ٿيندا. قديم سنڌو ماٿر جو ادب يقيناً ڪافي سارو تخليق ٿيو هوندو، ممڪن آهي تہ موهن جي دڙي يا ڪنهن ٻي هنڌان، قديم آثارن جي هيٺاهن تهن جي کوٽائيءَ مان ڪو اهڙو ادبي ذخيرو هٿ اچي.

سنڌو ماٿر جي اوائلي تهذيب جي بربادي ۽ سنڌ ۾ آرين جي اچڻ بعد رگ ويد جي رچنا سنڌوءَ ڪناري ٿي آهي، رگ ويد ۾ انساني تخيل جي پرواز ۽ انساني جذبات جي عمده عڪاسيءَ جهڙو ڪارنامو سر انجام ڏنو ويو، هن ڪارنامي ۾ آريائي شاعرن جو حصو تہ آهي پر اصل ۾ هن ڌرتيءَ تي ٿيل هن تخليق ۾ ڌرتيءَ جو ڪمال آهي. صدين کان وسيل آرين ۽ دسين (اڻ آرين) جي ديس جي مٽيءَ جي مهڪ

منجهس سمايل آهي، رگ ويد ۾ ڪيترن ئي شاعرن جو شعر سهيڙيل آهي، جن ۾ ڪيترا نامور شاعر هئا، جن جا نالا ملن ٿا، ته ڪيترن گمنام شاعرن جو شعر پڻ شامل ڪيو ويو آهي. ”ويدڪ انڊيا“ ڪتاب جي مصنف زنيدي راگوزين جي راء موجب رگ ويد جا شعر ١٥٠٠ ق.م کان ١٠٠٠ ق.م جي عرصي ۾ چيا ويا آهن(١١).

رگ ويد ۾ هڪ سنڌي رشي سنڌو ڪشت جو شعر آهي:-

اجهل، امرت سنڌو، پل واري، سگهاري سنڌو،

ڏينهن ۽ ميدانن مان

اپار پاڻيءَ جا ڦهلاءَ ڪئي

چرڪندي، ڪڙڪات ڪندي وهندي رهي ٿي،

ڇهڙي ابلق گهوڙي، سونهاري ۽ سوپياوان.

سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،

۽ آهي شاهوڪار رٿن ۽ ويس وڳن ۾،

سهڻي گهڙيل سون ۾ شاهوڪار، انڻ مٺي مايا جي مالڪ

هتان جا گاهه نيڻ ٺار ۽ لذت وارا،

اُن“ اهڙي جو ويتو ڏس،

شربت جو ميناج نه پڇ.

سنڌوءَ جي ساراهه ۾ چيل هي سٽون شاعر جي وطن دوستيءَ جي ساک پرين ٿيون. رگ ويد توڻي پيو ويدڪ ادب سڄي سنڌي ڪنڊ ۾ قديم ترين ادبي تخليق تصور ڪيو وڃي ٿو جيڪو اڄ به دستياب آهي ۽ پڙهيو وڃي ٿو، سنڌي ڪنڊ جي سمورين ٻولين جي ادب جو سلو گويا سنڌ ڌرتيءَ تان اسريو ۽ نسريو آهي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جون پاڙون هماليہ جي اوجل پاڻي ۽ سنڌو جي لڙاتيل پاڻيءَ وارين وادين ۾ ڄڻڳن کان کتل آهن. اڄ جي سنڌي شاعر جيان رگ ويد جي هڪ گمنام شاعر چيو آهي.

Mirnong! hine with joyful ray.
Drive the darkness far away.
Bring us blessings every day.

حوالا:

(١) علي نواز جتوئي: علم لسان ۽ سنڌي زبان ١٩٨٣ع-ص٢٠٠
(٢) حوالو ساڳيو ڪتاب ” ص ٢٠٢
(٣) ابن حنيف: دنيا ڪا قديم ترين ادب (اردو) ١٩٨٢ع، ص٨٣.
(٤) سبط حسن: ماضي ڪي مزار-(اردو)ص ٤٥.
(٥) سبط حسن: ماضي ڪي مزار (اردو)ص٤٨.
(٦) ابن حنيف: دنيا ڪا قديم ترين ادب-(اردو)ص٩١.
(٧) ادريس صديقي: ترجمو شمس سرڪي، سنڌو ماٿر جي سڀيتا- سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٩ع-ص-٢٧.
(٨) ادريس صديقي: ساڳيو ڪتاب- ص١٨١.
(٩) ادريس صديقي: ساڳيو ڪتاب- ص١٧٨.
(١٠) ادريس صديقي: ساڳيو ڪتاب-ص١٩٥.
(١١) زنيبڊي، اي، راگوزين: ويدڪ انڊيا (انگريزي) ص-٤٤.

— ٥ —